

An example of this was the burning of books which took place on the hill in Wartenberg. 25 or 30 authors were targeted in this symbolic book burning, the manuscripts of which these political-minded students found to be reactionary and non-German. The authors were alleged to belong to the opponents of the Turners, Burschenschaften, or academic freedom. By throwing these books into the fire, a portion of Burschenschaften members were protesting against political fragmentation and oppression. This event, however, aroused the suspicion of police authorities both in Prussia and Austria. Another radical act that became a decisive impulse to crack down on the students' attempts was the murder of prominent German playwright August von Kotzebue. The murder was carried out by student of theology and Burschenschaft member Karl Ludwig Sand, who blamed the playwright for seducing German youth, desecrating national history and being a Russian spy. Another attack was carried out by Karl Löning, a druggist who in Schwalbach attempted to murder President of Nassau, Karl Ibell.

The Wartburg Festival and the aforementioned assassinations did not launch the desired revolution; however, they managed to radicalize the strength of reactions and led to the discrediting of the student movement. Thanks to Sand's act and growing fears on the part of German governments of terrorist attacks, Metternich was able to push through the Carlsbad decrees, which banned politically active associations and induced the police action known as the "persecution of the demagogues". On November 26th, 1819, the Jena Burschenschaft was officially dissolved and the bourgeois opposition was silenced for up to ten, if not twenty years.

Pavel Král

Počátky asyrského náboženství¹

Abstract

This paper takes up the issue of the beginning of Assyrian religion which we find in the second half of the 3rd millennium BC and the beginning of the 2nd millennium BC. The author has focused on two main Assyrian deities of this period, Ashur and Ishtar. We keep at our disposal only a few sources of information relevant to the beginning of the Assyrian religion. We know well the Ishtar Temple in the city Ashur, and we have some inscriptions, also mostly from the city Ashur. On the basis of these sources, we can take different views of the matter. One theory says that the origin of the god Ashur is in the homonymic deification of city. This conclusion is possible, but not the only one. One theory, presented first in this paper, says that the cult of the god Ashur came from a region outside Mesopotamia. It seems that the Assyrian religion contained elements both unique to Assyria, and similar to that of Southern Mesopotamia.

Key words: Assyria, Assyrian religion, Aššur, cultic life, Ištar, Old Assyrian period

1) Tento článek je výstupem projektu SGS-2013-062, *Blízký východ a jeho duchovní svět*.

1. Historické pozadí

Asýrie je jedním z ohnisek orientálních civilizací. My se zde podíváme na počátky asyrského náboženství. Nejstarší fázi asyrských dějin můžeme nazvat raným asyrským obdobím (pozdní 3. tisíciletí př. Kr.). Tato doba se v mnohém liší od doby staroasyrské (1. polovina 2. tisíciletí př. Kr.). Obchod s Anatólií a řízení státu prostřednictvím vládců, městského shromáždění a úředníka *límu*, což jsou charakteristické rysy staroasyrského období, sice mohly existovat i v pozdním 3. tisíciletí př. Kr., přímo je však doložené nemáme. Naopak je pro tuto dobu typická snaha jižního souseda (staroakkadské, a posléze urské říše) o prosazování vlastních zájmů v Asýrii, zvláště vojenskou cestou. Nelze ale mluvit o předasyrském období, neboť na daném území žili semitští obyvatelé, které lze nazývat Asyřany. Počátek asyrských dějin se vynořuje zhruba někdy ve 24. či 23. století př. Kr. Z dané doby máme první písemné zmínky o Asýrii. Patrně nejstarší z nich pochází snad z doby před vpádem staroakkadských vládců. Tehdy vládce Ititi daroval část kořisti z Gasuru (pozdějšího Nuzi) bohyni Ištar, o čemž nám zanechal svůj nápis. Staroakkadští vládci pak ovládali Aššur pomocí dosazených správců. Asyrské dějiny ale zůstávají napůl skryté v mlze, neboť naše pramenná základna pro studium raných asyrských dějin, společnosti, ekonomiky a náboženství je více než skrovná. Nezbyvá, než se spokojit s útržkovitými informacemi. Zdá se, že už ve staroakkadském období (24.–22. století př. Kr.) do oblasti severní Mezopotámie přicházelo churritské obyvatelstvo, neboť se v této době v textech začala vyskytovat churritská místní a osobní jména. Zvláště existence churritských toponym signalizuje přítomnost daného etnika v regionu (Král 2012, 30–31).

Po pádu staroakkadské říše se v severní Mezopotámii začaly vyskytovat drobné státečky, především městského typu. Jedním z nich byl i Aššur, v němž touto dobou vládli nezávislí vládci. Do této doby jsou kladeni dva panovníci – Ušpia, který je dle pozdějších textů považovaný za zakladatele Aššurova chrámu, a Kikkia, údajný stavitel aššurských hradeb (Pečirková 2000, 17). Doklady pro městské shromáždění a úředníka *límu* sice nemáme, ale existenci obou institucí lze předpokládat. Tento stav nicméně netrval dlouho. Králové III. dynastie z Uru, vládoucí ve 21. století př. Kr., si patrně dobře uvědomovali význam Aššuru v dálkovém obchodu. Město ovládli a dosadili tam svého správce. Obyvatelé Aššuru získali nezávislost až na samém konci 3. tisíciletí př. Kr.

Asyrské dějiny v pozdním 3. tisíciletí př. Kr. a ve staroasyrské době jsou spíše dějinami města Aššuru, neboť o jiných městech informace prakticky nemáme. O městě Urbilum, dnešním Arbílu, víme pouze to, že se zapojilo do vzpoury některých oblastí proti vlivu Gutejců (22. století př. Kr.). O několik desetiletí později ho při jednom svém tažení dobyl urský král Šulgi (2094–2047 př. Kr.) (Král 2012, 18–19). O něco lepší informace, i když stále fragmentární, máme o Ninive. Staroakkadský vládce Maništušu (2269–2255 př. Kr.) údajně nechal v Ninive postavit chrám bohyně Ištar (Ziegler 2004, 26; Reade 2000, 396; Westenholz 2004, 9; Král 2012, 13). Nakolik této zprávě můžeme důvěřovat? Pochází z pozdějšího nápisu Šamši-Adada I. (1813–1781 př. Kr.),

kteří daný chrám přestavěl. Jiné přesvědčivé doklady akkadské přítomnosti v Ninive nemáme a nevíme tedy, v jakém vztahu bylo Ninive ke staroakkadské říši (Westenholz 2004, 16; Král 2012, 14). V době III. dynastie z Uru bylo Ninive patrně ovládáno lokální panovnickou dynastií churritského původu (Veenhof 2000, 433; Král 2012, 31).

Na počátku 2. tisíciletí př. Kr. vstoupila Asýrie do staroasyrského období. Pro ně je charakteristický obchod Aššuru s Anatólií. Důležitou pomůckou pro rekonstrukci historického vývoje této epochy je Asyrský královský seznam. Nicméně, jeho počátek je zřetelně ovlivněn královskou propagandou. V Aššuru máme doloženou souvislou panovnickou dynastii lokálních vládců, kteří nám zanechali vlastní nápisy (Šalim-achum, Ilu-šumma, Erišum I., Ikunum, Sargon I., Puzur-Aššur II., Narám-Sín, Erišum II.). Jejich vláda byla ukončena uzurpátorem amorejského původu Šamši-Adadem I., který na krátkou dobu vytvořil z Asýrie teritoriální stát (Pečirková 2000, 17–18; Král 2012, 27–29). Ten se zhroutil nedlouho po smrti svého zakladatele a Asýrie se dostala do sféry vlivu Babylónie a posléze churritské říše Mitanni (Pečirková 1999, 40). Přestože říši Šamši-Adada I. můžeme označit za epizodní záležitost asyrských dějin, měla tato událost velký význam pro celkovou koncepci asyrského státu. Navíc se v Šamši-Adadových nápisích a dopisech můžeme dočíst velice zajímavé informace. Například Ninive, dříve než ho Šamši-Adad I. připojil ke své říši, bylo součástí státu Nurrugúm a bylo jeho kultovním centrem. Podobně na tom bylo město Urbilum, které bylo kultovním střediskem státečku soustředěného okolo města Qabra. Asýrie tedy byla politicky značně rozdrobená (Ziegler 2004, 21; Král 2012, 29) a jak je vidět, Asýrie nebyla tou Asýrií, kterou známe ze stredoasyrského a novoasyrského období. Nabízí se otázka, nakolik můžeme na rané asyrské či staroasyrské období vztahovat informace, které máme o asyrském náboženství z pozdějších období. Lepší bude opřít se o prameny relevantní pro námi sledovanou oblast a období. Vzhledem k jejich nedostatku jsme přesto nuceni občas využívat i jiné zdroje.

2. Bůh Aššur

Kult boha Aššura byl v Asýrii patrně nejdůležitější, neboť je doložený od staroasyrského po parthské období a jeho teologická koncepce byla v průběhu asyrské historie několikrát upravena. Ve stredoasyrském období byl ztotožňován s Enlilem a v novoasyrském období také s bohem Anšarem, přičemž oba mají původ v jižní Mezopotámii. Hlavním centrem jeho kultu bylo město Aššur s chrámem Ešarra, což v sumerštině znamená „Chrám veškerenstva“. Tamní ústřední svatyně se nazývala Echursaggal-kurkurra. To lze ze sumerštiny přeložit jako „Chrám velké hory všech zemí“. Výklad jména Aššur je neznámý (Prosecký 1999a, 42).

Počátky Aššurova kultu obestírají mnohá tajemství. Jednou ze základních otázek je samotný počátek uctívání daného boha. Stojí totiž poněkud stranou od ostatních bohů, kteří byli spojeni různými příbuzenskými svazky. V novoasyrském období je s ním spojována bohyně Šéru'a, nicméně není úplně jasné, zda se jedná o jeho

ženu, či dceru. Za Aššurovy manželky byly občas označovány i bohyně uctívané v jižní Mezopotámii – Ištar a Ninlil. Další odlišností od ostatních mezopotamských bohů je, že Aššur ve starších dobách nemá prakticky žádná epiteta spojená s mocí či přírodními silami. Panovníci ho v nápisech označují jen jako „můj pán“ (akk. *bēlī*) (Lambert 1983, 82).

Třetí Aššurovou zvláštností je skutečnost, že jeho jméno je totožné se jménem města, v němž byl uctíván. Je to velice neobvyklé a v některých textech se dokonce stává, že je zaměňován determinativ určující, zda se jedná o božstvo (DINGIR) či město (KI). Determinativ označující město byl používán dokonce i v přísahách, takže Asyřané občas přísahali při městu a králi, zatímco Babylóňané skládali přísahu při bohu a králi. Asyrská praxe by tak mohla vést k úvahám, zda kult boha Aššura nevznikl nějakým procesem zbožštění města. Je třeba ovšem podotknout, že i na jihu Mezopotámie existují doklady svědčící o tom, že název města či svatyně byl použit místo jména boha. Bylo tím ale odkazováno na božstvo, které tam sídlilo. To je třeba případ osobního jména Ebabbar-*tukultī*, které lze přeložit jako „Ebabbar je mojí pomocí“. Ono místní jméno označuje chrám boha Šamaše. Je nepravděpodobné, že by se někdo dovolával pomoci nějaké stavby. Tento doklad je třeba spíše chápat tak, že výraz Ebabbar je nepřímé vyjádření jména boha Šamaše. Je ale možné používat analogie z jižní Mezopotámie? Mezi severem a jihem totiž existovaly určité rozdíly. V severní Mezopotámii se můžeme setkat s praktikami, které na jihu doloženy nemáme. Jde o používání jmen řek či pohoří v osobních jménech, kde dané toponymum představuje teoforní element, neboť je uveden s determinativem označujícím božstva. Nemáme ale doklady o jejich chrámech. Jen v raně dynastické Eble máme doloženo přinášení obětí božstvu „ba-li-cha (snad řeka Balích) a v novoasyrském seznamu božstev Aššuru figuruje mj. elamská řeka Ulája a pohoří Ebech a Dipar. Daný text se nicméně zřejmě vztahuje ke stredoasyrskému období. Používání osobních jmen s toponymem (řekou či pohořím), coby teoforním elementem, totiž přestává někdy v 2. polovině 2. tisíciletí př. Kr. Jméno pohoří Ebech nalezneme také na konci starobabylónského seznamu božstev z Nippuru. Hory a řeky tedy mohly být na seznamech božstev, ale neměly své chrámy, v nichžby byly uctívány. Jak to ale bylo s městem Aššurem, které stojí na skalnatém útesu na řekou? Podle jedné teorie vznikla postava boha Aššura osídlením dříve posvátného pahorku a náboženský význam onoho místa se na nově vzniklé město přenesl. To byl důvod vzniku kultu boha Aššura, který až dodatečně získával různé aspekty. V nejranější fázi byl označován jen jako bůh, ale později zaujal místo jiných velkých bohů. Tuto teorii o počátku Aššurova kultu však nelze nijak doložit (Lambert 1983, 83–86).

Po uvedení hlavních informací o charakteru boha Aššura, můžeme lépe pochopit souvislosti, ve kterých máme interpretovat nejstarší písemné a hmotné doklady jeho kultu. Začneme Aššurovým chrámem, jenž je dobře doložený z doby Šamši-Adada I. Pod ním však byly objeveny pozůstatky ještě staršího chrámu, který má jiný půdorys a byl několikrát přestavěn. Jak máme zbytky nejstaršího Aššurova chrámu datovat? Jediné vodítko nám poskytují písemné prameny. Ve stredoasyrském období

označil Salmanassar I. (1274–1245 př. Kr.) za zakladatele Aššurova chrámu vládce Ušpiu, jenž ale není bohužel doložen autentickými nápisy. Předpokládá se, že pokud byl historickým panovníkem, žil na začátku či konci staroakkadského období. Archeologický materiál nám s datací chrámu také příliš nepomůže. Jednu z jeho nejstarších fází lze datovat do doby vlády Erišuma I. V ní byla nalezena soška lva, kterou dle analogie s jí podobnou soškou z íránských Sús můžeme datovat snad do pozdně staroakkadského období (23./22. století př. Kr.). Dalšími artefakty, které nám mohou prozradit něco o původu Aššurova chrámu, jsou fragmentární sošky nosičů košíků. Ty lze datovat jen podle stylistických podobností. V úvahu připadá dosti široké období, neboť mohly vzniknout v časech staroakkadské dynastie, ale i za vlády panovníků III. dynastie z Uru. Pro starší dataci nejranějších vrstev Aššurova chrámu by hovořila skutečnost, že Maništušu údajně nechal postavit chrám bohyně Ištary v Ninive a nějakou stavební činnost bychom proto mohli očekávat i v Aššuru (Klengel-Brandt 1979, 392–393).

V Aššuru byly nalezeny mnohé terakotové sošky. Pro nás jsou zde zajímavé postavy mužů, kteří v ruce drží jakousi ohnutou tyč, označovanou za kosodřevinu. W. Andrae vyjádřil názor, že by se mohlo jednat o zobrazení boha Aššura. Pro tuto domněnku by svědčil fakt, že mezi nejčastěji zmiňované symboly tohoto boha patřil meč (akk. *patrum*) a jakýsi symbol (akk. *šugarriā'um*), jehož výklad je dosud nejasný. Mohlo by se jednat o nějaký zahnutý meč či srp. Na tyto předměty se dokonce přísahalo. Není však jasné, nakolik lze dané symboly považovat za tyč z kosodřeviny. Proti ztotožnění oněch sošek mužů s bohem Aššurem vypovídá především fakt, že podobné artefakty byly nalezeny i na jiných místech (Tell Asmar, Tell Dhibai, Tello či Warka/Uruk), přestože kult boha Aššura je v nejstarších dobách omezen pouze na město Aššur. Někteří odborníci kosodřevinnou tyč interpretují jako srp, což je též symbol boha Enlila. Další možností interpretace je, že ony sošky představují amorejského boha Amurru (viz níže). Není jednoduché rozhodnout, koho mají sošky mužů s kosodřevinou představovat. Situaci nám ještě ztěžuje skutečnost, že nebyly nalezeny výlučně jen v určitém komplexu budov či dokonce nějaké místnosti. Tím se liší od sošek žen, především nahých, které se vyskytovaly zvláště v oblasti chrámu bohyně Ištary a které patrně znázorňují právě onu bohyni (Klengel-Brandt 1978, 18).

Počátek Aššurova kultu představuje velký problém, který lze na základě archeologických pramenů jen těžko vyřešit. Písemné prameny však nejsou o mnoho sdílnější. Snad se ale nezmýlíme, když výskyt jména Aššur ztotožníme s počátkem jeho kultu. Zřejmě nejstarším textem obsahujícím jméno Aššur je tzv. Raně dynastický seznam zeměpisných jmen. Ve staroakkadském období máme doloženého správce Aššuru (il-a-ba₄-AN.DÙL ÉNSI A-šur₄(LAL-SAR)^{ki}) (Westenholz 2004, 11). Z téže doby se v administrativních textech z Gasuru objevují zmínky o Aššuru a muži jménem Achutáb z Aššuru. Na základě těchto textů se zdá, že v Aššuru žilo obyvatelstvo semitského původu (Lewy 1938, 451; Král 2012, 15–16). Z doby III. dynastie z Uru máme nápis tamního správce Zarrikuma. Aššur je tam sice zmíněn spíše nepřímě, pouze v titulatuře,

ale pro nás je zajímavé, že jeho jméno je psáno s determinativem pro božstvo i pro místo (GIR.ARAD ^da-šur^{ki}, tj. správce Aššuru) (Grayson 1987, 9; A.o.1003.2001). Z téže doby jsou doložena osobní jména obsahující slovo Aššur (Puzur-, Iddin-, Amar-Aššur), a to dokonce i v Uru (Hallo 1956, 225). D. Oates klade počátek kultu boha Aššura až do doby Ur III, neboť tehdy se u jména Aššur začal vyskytovat determinativ označující božstvo. Bůh Aššur by tedy mohl být personifikací stejnojmenného města (Oates 1968, 29).

Ve staroasyrské královské tituluře se vyskytuje používání obou determinativů, přičemž determinativ KI, označující místo, zprvu převažuje. Někdy nám to může působit určité problémy v chápání dané titulatury. Jeden z prvních staroasyrských panovníků nám zanechal nápis „Aššur je král, Šilulu je místodržitel Aššura“ (a-šur^{ki} LUGAL, si-lu-lu ÉNSI a-šur^{ki}) (Grayson 1987, 12–13; A.o.27.1). V obou případech je použit determinativ označující místo. Další staroasyrský panovník, Šalim-achum, sice také ve své tituluře používá determinativ KI, ale dále v textu použil i determinativ DINGIR, aby tak přímo označil boha Aššura (^da-šur). Stejně psaní zvolil ve jménu svého otce Puzur-Aššura (pù-zur^g-^da-šur) (Grayson 1987, 14; A.o.31.1). Ilu-šumma, syn Šalim-achuma, ve své tituluře užívá determinativ KI (ÉNSI a-šu-ur^{ki}), ale již v následujícím řádku používá znak pro božstvo, neboť se označuje jako „miláček Aššura a Išтары“ (na-ra-am ^da-šur ú ^dINANNA) (Grayson 1987, 15, 17; A.o.32.1, A.o.32.2). Změna nastala za Erišuma I., který ve svých textech determinativy několikrát vynechal, případně používal pro Aššur determinativ označující božstvo (Grayson 1987, 19–40; A.o.33.1-A.o.33.17). Je možné, že tehdy došlo k nějaké ideologické změně.

3. Bohyně Ištar

Ištar, původně Eštar, je akkadské označení bohyně lásky a války, jež byla v sumerštině nazývána Inanna. Patřila mezi hlavní mezopotamská božstva, s nimiž byla spřízněna a s nimiž se vyskytuje v mnoha mýtech (Prosecký 1999d, 146).

3.1. Ištar z Aššuru

Skvělý příklad rané asyrské chrámové architektury se nám zachoval v Aššuru. Je jím starý Ištarin chrám, který je doložen v několika fázích. Nejstarší z nich je fáze H, která spadá do konce raně dynastického období či počátku vlády staroakkadské dynastie (24. století př. Kr.). Je prakticky totožná s etapou G, která je hned nad ní. Díky podobnostem půdorysů můžeme rekonstruovat nenalezené části chrámu. Chrám fáze G je pro nás důležitý tím, že v něm bylo objeveno četné kultovní náčiní (viz kap. Provozování kultu). Hlavní sál (6x11m) je ze tří stran obklopen dalšími místnostmi. Jeho vchod byl v jihozápadním rohu jedné z delších stran. Z okolních místností je nejdůležitější prostor při severní kratší straně chrámu. Jednalo se zřejmě o adyton, tj. oddělenou, jen kněžím přístupnou část chrámu. Nacházela se tam 80 cm vysoká podesta, na niž se dalo vystoupit po třech schodech v levém rohu. Právě v této části byl patrně umístěn uctíváný objekt. Tato menší místnost byla od hlavního sálu oddělena velice krátkými zdmi, které

mohou připomínat pouhé pilíře. Ostatní místnosti okolo hlavního sálu pravděpodobně sloužily hospodářským účelům. V jedné z nich byly totiž nalezeny pece na chleba. Delší stěny hlavního sálu lemovaly nevysoké hliněné lavice, na kterých byly umístěny tzv. sošky prosebníků (Heinrich 1982, 126–128). Fáze Ištarina chrámu F byla řazena do gutejského období. Předpokládalo se, že tehdy do Aššuru přišli Gutejci či Churrité a Ištarin chrám byl prakticky opuštěný. Tyto závěry byly časem přehodnoceny. Ve fázi F došlo patrně jen k rekonstrukci chrámu G (Bär 2003, 158). Chrám fáze E fungoval v době III. dynastie z Uru a ve staroasyrském období. Velice se podobal předchozímu chrámu. Měl ústřední sál obklopený místnostmi. Nebyl ale na stejném místě a byl asi o 2 m výše než okolní terén, takže ke vchodu vedlo několik schodů. V tomto chrámu mohl být původně umístěn Zariqumův nápis. Ten byl ale objeven v mladším Ištarině chrámu z 13. století př. Kr. (Heinrich 1982, 165).

K Ištarině kultu se s velkou pravděpodobností vztahují terakotové sošky žen, které byly v Aššuru objeveny. Z terakotových sošek vzniklých v 2. polovině 3. tisíciletí př. Kr. tvoří velkou část sošky žen se zvýrazněnými znaky pohlaví. Patrně se nejedná o zobrazení kněžek či modlicích se žen. Předpokládá se, že jde o zobrazení Išтары. Tuto myšlenku podporuje i fakt, že velká část z nich byla nalezena v Ištarině chrámu či jeho okolí (Klengel-Brandt 1978, 17–18). Zdůraznění sexuálních aspektů Išтары aššurské podtrhuje i skutečnost, že v Ištarině chrámu fáze H byl nalezen drobný reliéf zobrazující nahou ženu (Andrae 1938, 76; Andrae 1977, 104).

O významu a starobylosti kultu bohyně Išтары v Aššuru vypovídá fakt, že nejstarší nápis vládce Aššuru se zmiňuje právě o ní. Vládce Ititi, syn Innin-laby, na kamenné plaketě nalezené v Ištarině chrámu uvádí, že věnoval Ištarě kořist z Gasuru (Grayson 1987, 7; A.o.1001.1). Datace nápisu je problematická. Obvykle je řazen do doby vlády staroakkadských panovníků. Vyloučená není ani možnost, že text vznikl před či po období staroakkadské nadvlády nad Aššurem (Král 2012, 11; Larsen 1976, 32). Jedna nepřímá zmínka o Ištarě pochází z doby III. dynastie z Uru. Muž jménem Zarrikum nám zanechal písemnou zprávu o stavbě chrámu pro bohyni Bélet-ekallim („Paní paláce“). Daný nápis byl nalezen v pozdějším Ištarině chrámu, z čehož pramení myšlenka, že je tou bohyní myšlena Ištar (Grayson 1987, 9; A.o.1003.2001). Mohlo se však jednat i o jiné božstvo (viz níže). Jasnou zmínku o Ištarě nalezneme v nápisu Ilu-šummy, který se označuje za miláčka Aššura a Išтары a této bohyni, své paní, postavil chrám (Grayson 1987, 15–17; A.o.32.1-A.o.32.2). Z dalších panovníků se o Ištarě zmiňuje jen Šamší-Adad I., který mezi svá epiteta přijal nejen označení pověřenec Enlila a místodržitel Aššura, ale označuje se také jako miláček Išтары (Grayson 1987, 54; A.o.39.2).

3.2. Ištar z Ninive

V porovnání s Aššurem není Ninive příliš prozkoumané. Naše poznatky o tamním náboženství jsou dosti omezené. V literatuře se můžeme dočíst, že tam staroakkadský vládce Man-ištušu postavil chrám bohyně Išтары, který pak přestavěl Šamší-Adad I. Je

pravda, že v Ninive máme doloženou stavbu, která je označována jako „chrám z 3. tisíciletí“, ale pro její spojitost s Man-ištušuem nemáme žádné přesvědčivé důkazy. Z budovy zbyly jen nízké zdi z hlíněných cihel na kamenných základech. Ty jsou zahlobeny do vrstev z uruckého období. Údajný chrám nestál na místě pozdějšího Ištarina chrámu a má také jinou orientaci. Inventář se bohužel nedochoval. Na základě stratigrafie lze hledat spojitost snad s vrstvami z období výskytu keramiky ninivská 5 (1. polovina 3. tisíciletí př. Kr.). Více o dataci říci nelze (Westenholz 2004, 9).

Mnohem zajímavější než doklady archeologické jsou pro Ninive doklady písemné. Pomineme-li Šamší-Adadovu zmínku o Man-ištušuevě stavbě Ištarina chrámu, zjistíme, že Ninive nebylo na konci 3. tisíciletí př. Kr. výslovně spojováno s Ištarou. V době III. dynastie z Uru bylo Ninive známé jako centrum kultu Šaušky, churritské obdoby bohyně Ištary. Její kult se dostal až na urský panovnický dvůr, protože král Šu-Sín se oženil s ženou z Ninive (Sallaberger a Westenholz 1999, 161). Došlo k tomu patrně již před jeho nástupem na trůn, neboť v administrativních textech ze sumerského Puzriš-Dagánu jsou doloženy zvířecí oběti pro Šaušku z Ninive už od 46. roku Šulgiho vlády (Veenhof 2000, 433; Westenholz 2004, 10). Samotný výraz Šauška v churritštině lze přeložit jako epiteton „velká“. Je tedy možné, že Šauška je pouhým churritským označením bohyně už dříve v Ninive uctívané. Za Šamší-Adada I. byla tato bohyně označovaná jako „Paní z Ninive“ či „Ištar ninivská“ a její jméno bylo psáno logogramem INANNA (Westenholz 2004, 15). Přestože údajný Ištarin chrám z dob Man-ištušua se jmenoval Emašmaš, Šamší-Adad pojmenoval chrám bohyně Ištary výrazem Emenua. Nedaleký zikkurat pak nesl jméno E-kituš-kuga (Ziegler 2004, 25–26).

3.3. Ištar z Arbílu

Jen krátkou zmínku věnujeme kultu bohyně Ištary z Arbílu, jenž je ve městě doložen v 1. tisíciletí př. Kr. Naše nejstarší písemné zmínky o Arbílu pocházejí z konce 3. tisíciletí př. Kr., kdy se tato lokalita jmenovala Urbilum (Forrer 1932, 141). Nevíme však, zda tam už tehdy byla bohyně Ištar uctívána. Pokud ano, bylo by zajímavé, že kult této bohyně byl přestován ve třech velkých městech Asýrie.

4. Další asyrská božstva

Asyrské náboženství bylo polyteistické, takže by bylo zvláštní, kdybychom v něm neměli doložena jiná božstva než Aššura či Ištaru. Jedním z nich je bůh Ba'al-SI-SI. Jeho jméno se vyskytuje v jednom dedikačním textu. Azuzu, služebník krále Man-ištušua, daroval onomu božstvu měděný hrot kopí s nápisem. Daný předmět byl nalezen v chrámu bohyně Ištary v Aššuru. Staroakkadský výraz ba-al je obdobou starobabylónského be-el (Grayson 1987, 8; A.o.1002.2001). Slovo *bél*, tj. akkadsky pán, bylo součástí jmen některých mezopotamských božstev (Prosecký 1999b, 52–53). Stále však nevíme, jak máme číst znaky SI-SI, a nejsme schopni říci, kterému božstvu byl hrot kopí darován. Můžeme jen konstatovat, že jde o jméno boha, jemuž byl věnován předmět nalezený

v chrámu bohyně Ištary. Za zmínku stojí dárcé daného hrotu kopí. Jméno Azuzu je totiž poměrně zajímavé. Je trojslabičné, přičemž druhá a třetí slabika je totožná. Tento typ jmen je známý například ze staroakkadských textů z Gasuru. Původ těchto jmen je nejasný. Nejsou ani sumerská, ani akkadská, ani churritská. Jejich původ bychom mohli hledat v pohoří Zagros, kde žili například Gutejci či Lulubejci. Vzhledem k neprobádanosti jejich jazyků a vzhledem k výskytu daného typu jmen i v Sumeru, si musíme dávat velký pozor před spojováním těchto jmen s určitým etnikem (Wilhelm 1982, 10). Vezmeme-li v potaz obchodní kontakty a válečné výpravy, je určitá jazyková různorodost Mezopotámie očekávatelná. V Asýrii se s tímto typem jmen setkáme i v dalších případech – Ititi (Grayson 1987, 7; A.o.1001.1) či Silulu, syn muže jménem Dakiki (Grayson 1987, 12–13; A.o.27.1).

Dalším božstvem nejasného původu je bohyně Bélet-ekallim. Jak již bylo zmíněno, Zarriqum, správce Aššuru dosazený vládci III. dynastie urské, nechal prý postavit této bohyni chrám. Text, který jeho skutek zmiňuje, byl nalezen na plaketě v Ištarině chrámu a jméno Bélet-ekallim by tedy mohlo být nějaké přízvisko Ištary (Hallo 1956, 220; Grayson 1987, 9; A.o.1003.2001). V Mari na Eufratu patřila Bélet-ekallim mezi hlavní božstva. Dále na západ, v syrské Qatně, je známá jako tamní městská bohyně (Larsen 1976, 33). Někdy proto byla označována jako „Paní z Qatny“ (Edzard a Kammenhuber 1972–1975, 511). Ať už byla Bélet-ekallim západní verzí Ištary, či samostatným božstvem, poměrně jasně se nám tu odráží vliv západu.

Amorejské obyvatelstvo, které v době III. dynastie z Uru přicházelo do jižní Mezopotámie, také ovlivnilo Asýrii. Právě z této doby máme v Aššuru nejstarší doklady o uctívání božstva Amurru. Jeho chrám je sice v textech doložen až později, nicméně jedna městská čtvrť v Aššuru či snad osada v těsné blízkosti města ve svém jménu na dané božstvo odkazovala. Terakotové sošky mužů s kosodřevinou v ruce (viz výše) by mohly znázorňovat právě božstvo Amurru. Podobné sošky totiž byly nalezeny i v Uruku a tam podle písemných zpráv existovala malá svatyně onoho amorejského boha (Klengel-Brandt 1978, 18).

Alespoň krátkou zmínku si zaslouží fragmentární zakládací nápis z nejstarších vrstev chrámu boha Aššura. Jeho autorem je Šalim-achum, syn Puzur-Aššura. Přestože se nápis týká hlavně boha Aššura, je v něm zmíněn i Dagán. Kvůli poškození bohužel není jasné, co danému jménu předchází (Grayson 1987, 14; A.o.31.1). Mohlo by se jednat například o osobní jméno. Bůh Dagán byl ve staroakkadském období známý na středním Eufratu (Mari, Terka). V době Ur III narazíme na jméno Dagán i v textech z Puzriš-Dagánu (blízko Nippuru). Ve staroasyrském období začal být uctíván i v Asýrii (Prosecký 1999c, 64).

Více informací o uctívání různých bohů máme z doby vlády Erišuma I. V jeho nápisech se vyskytuje trojice bohů – Aššur, Adad a Bél (Grayson 1987, 20–21; A.o.33.1). Adad, sumerský Iškur, byl spojován s blahodárným deštěm i ničivou bouří. Byl znám nejen v jižní Mezopotámii, ale rovněž i v Sýrii u semitského a churritského obyvatelstva (Prosecký

1999e, 152). Kdo je myšlen označením *bél* (tj. akk. pán)? Staroasyrští vládci za svého pána obvykle označovali boha Aššura (Lambert 1983, 82). Někdy byl výrazem *bélum* titulován panovník. Užíval ho především ve spojitosti se svým čelním postavením v městském shromáždění (Pečírková 2000, 27). Je ale nepravděpodobné, že by Erišum myslel sám sebe. Bylo by dosti podivné, aby se stavěl naroveň s Aššurem a Adadem. Z Erišumových nápisů víme, že nechal postavit chrám pro Aššura (Grayson 1987, 25–27; A.o.33.4-A.o.33.5) a pro Adada (Grayson 1987, 36–38; A.o.33.14-A.o.33.15). V některých případech mluví prostě o vybudování kultovního okrsku Aššuru (Grayson 1987, 27–28; A.o.33.5-A.o.33.6). Dle zmínek v textech Šamší-Adada I. nechal Erišum postavit také chrám boha Enlila (Grayson 1987, 49; A.o.39.1). Je pochopitelné, že taková rozsáhlá stavební činnost si žádala svůj čas. Nemůžeme se tedy divit, že některé projekty (např. Adadův chrám) dokončil až Erišumův syn a nástupce Ikúnum (Grayson 1987, 41–42; A.o.34.1).

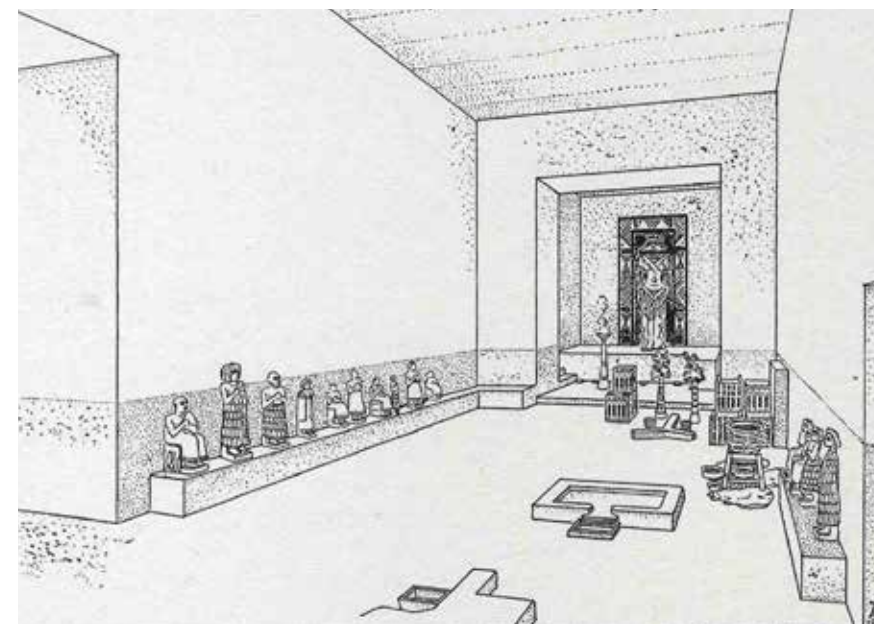
K zásadní změně v královské ideologii došlo za vlády Šamší-Adada I. Tento původem amorejský panovník ze středního Eufratu zavedl v Asýrii některé zvyklosti, s nimiž se seznámil v Babylónii (Pečírková 2000, 36–37). Pomineme-li změny v královské titulatuře, jako ideologicky velice významné se nám ukáže také zmiňování božstev, která dříve v královských nápisech asyrských vládců uváděna nebyla, přestože možná byla známá. To je případ Enlila. Šamší-Adad I. nás v jednom svém textu informuje, že nechal opravit zchátralý chrám boha Enlila, jehož stavitelem prý byl Erišum I. Je však možné, že Enlilem je myšlen Aššur, jehož chrám Šamší-Adad také přestavěl. Tuto domněnku by podporoval mimo jiné fakt, že ve středoasyrském období byl Aššur s Enlilem ztotožněn. Erišum se navíc o stavbě Enlilova chrámu nikde nezmiňuje. Zajímavá, a pro Asýrii naprosto nová, je zmínka, že k vládě povolali Šamší-Adada I. bohové Anu a Enlil. Snad tímto tvrzením chtěl staroasyrský král legitimizovat svoji uzurpátorskou vládu. Šamší-Adad se ve svých nápisech dopustil i dalších inovací. V kletbách na případné ničitele chrámu nezmiňuje Aššura, Adada a Béla, jak tomu činil Erišum I., ale uvádí Šamaše, Enlila, Adada, Šarru-mátima, Nergala, Ištaru a Sína (Grayson 1987, 48–51; A.o.39.1). Jeho náboženská politika byla dosti odlišná od dřívějších zvyklostí. Nemůžeme se tomu ale divit. Vždyť jeho stát byl poměrně rozsáhlý. V Ninive nechal postavit chrám pro Ištaru a Ereškigal, v Terce na Eufratu chrám boha Dagána, v Mari daroval tamním chrámům různé předměty (Grayson 1987, 47). Šamší-Adad se zcela zjevně nesoustředil jen na Aššur. Patrně mu tamní elita nebyla příliš nakloněna. Za své sídlo si proto zvolil Šubat-Enlil (tj. Příbytek Enlilův) (Pečírková 2000, 36).

Během 2. tisíciletí se v Asýrii začal projevovat vliv Churritů intenzivněji než dříve. V textech z této doby se vyskytují jména churritských božstev. Nejde jen o hlavní božstva – Šaušku a Tešupa. V Adadově chrámu v Aššuru byla mj. uctívána božstva Šeriš a Churmeš. V chrámu bohyně Ištary v Arbílu pak stály sochy bohyně Ninatta a Kulitta, které byly známé jako služebnice bohyně Šaušky (Weidner 1945-51, 82–84). Asyrské náboženství nebylo neměnné, ale naopak bylo poměrně flexibilní a dokázalo do sebe pojmout cizí vlivy.

5. Provozování kultu

Nelze se zabývat náboženstvím a nezmínit alespoň krátce průběh kultovních činností. Chrám byl chápán jako příbytek boha. V širším slova smyslu byly chrámy samostatnými domácnostmi, které zajišťovaly celou řadu činností, od obdělávání pozemků a řemeslné výroby, přes vzdělávání, až po samotnou péči o kult určitého božstva. Vlastní svatyně však byla určena k náboženským účelům. Nicméně od konce 3. tisíciletí př. Kr. máme doklady i o drobných kultovních místech v rodinných domech, kde byly nalezeny sošky božstev (Charvát a Nováková 1999, 140–142). Je to celkem normální. Vždyť i v našich domácnostech můžeme nalézt znázornění Krista či svatých. Je ale fakt, že domácí kult se nutně musel lišit od kultu chrámového, kde byli specialisté, jejichž povoláním bylo starat se o kult daného božstva.

Obrázek 1: Starý Ištarin chrám v Aššuru / Picture 1: Archaic Ištar Temple in Aššur

Zdroj: Andrae (1938, 74)

A co se ve svatyni chrámu odehrávalo? Přibližnou představu o interiéru chrámu nám poskytuje Ištarin chrám v Aššuru (viz Obrázek 1), který ve fázi G padl za obětí požáru a snad i vydrancování. Přesto, či možná právě proto, se tam zachovalo mnoho předmětů *in situ*. Jak tedy vypadala svatyně Ištary aššurské zhruba v době nadvlády staroakkadských vládců? Po vstupu do svatyně chrámu se člověk ocitnul v rohu hlavního sálu. Když se otočil o 90° doleva, hleděl přes celý sál až do nejsvětější části chrámu, kde bylo na vyvýšené plošině umístěno zobrazení uctívaného božstva. Podél

stran hlavního sálu byly na nevysokých hliněných lavicích vápencové či alabastrové sošky prosebníků. Ty byly v chrámu patrně dosti dlouho. Podle stylistických podobností se soškami z Chafádží, Tell Asmaru (Ešnunny), Uru či Lagaše je lze datovat do raně dynastického období (1. polovina 3. tisíciletí př. Kr.). Byly tedy součástí chrámu po několik staletí. Ztvárnění jsou tam jak muži, tak i ženy, v sedě či ve stoje. Mají na sobě chlupaté suknice, patrně z ovčích kůží, vysoké jsou nanejvýš 50 cm. Uprostřed hlavního sálu byl jakýsi malý mělký bazének, který mohl sloužit na zachycení krve ze zvířecích obětí. Dále směrem k nejsvětější svatyni byly nádoby na úlitby a vysoké vázy na květiny či plody. Stály tam také tzv. modely domů. Ty jsou 50 až 80 cm vysoké, mají dva stupně a jejich fasáda je zdobena okny a dekoračními prvky. Podobné modely známe i z Uruku z počátku 3. tisíciletí př. Kr. Na ploché střechy těchto domků z pálené hlíny byly pokládány obětiny. Jednalo se tedy o oltáříky (Andrae 1938, 72–76; Andrae 1977, 103–111). Svědčí o tom výjev na jednom pečtním válečku z akkadského období. Na něm je zobrazeno božstvo, ke kterému přichází prosebník v doprovodu svého ochranného božstva. Mezi nimi stojí nám známý model domu a na něm leží zvířecí hlava a pohár, z něhož vychází patrně nějaká vůně (Klengel-Brandt 1995, 35). Vedle modelů domů byly ještě nízké kulaté stojany, které mohly sloužit k rozdělení malých ohňů či k vykuřování (Andrae 1938, 77). V korespondenci Šamší-Adada I. jsou doloženy zmínky o transportu cedrů, cypřišů a myrthy ze syrské Qatny do měst Ninive, Šubat-Enlil a Ekallátum. Cedry sice mohly být použity jako stavební materiál, ale cypřiš a myrtha jsou důležité pro svoji aromatickou vůni, která měla být milá bohům. Ostatně i hořící cedrové dřevo mohlo být použito jako vonná oběť v chrámu (Ziegler 2004, 26). Kultovní vybavení v lštarině chrámu sice máme doloženo dobře, ale zobrazení uctívaného božstva bohužel chybí. W. Andrae předpokládá, že tam mohla být na vyvýšené plošině zobrazena bohyně lštar v podobném stylu jako na malém reliéfu z lštarina chrámu fáze H. Jde o zobrazení nahé ženy, které je pro lštar typické. Její tělo mohlo být nějak pomalováno. Právě u tohoto zobrazení lšтары patrně docházelo k většině hlavních obětí (Andrae 1938, 76; Andrae 1977, 104).

Přestože kultovní činnosti v chrámu zajišťovali k tomu určení kněží, některé úkony mohli vykonávat i obyčejní lidé. Z Aššuru takový doklad máme. Jedná se o dedikaci předmětu. Za vlády Sargona I., jednoho ze staroasyrských panovníků, darovala jedna žena do chrámu bohyně lšтары aššurské bronzový předmět, který měl symbolizovat genitálie. Učinila tak prý za sebe, svého muže a své děti. O této dedikaci se dočteme na darovaném předmětu (Grayson 1987, 46; A.o.35.2001). Podobných skutků možná bylo více. Přestože byl chrám očividně vyloupen, byly tam nalezeny malé perlové náhrdelníky či sošky ze slonoviny (Andrae 1938, 77; Andrae 1977, 111).

Ve staroasyrském období byl v Aššuru hlavním veleknězem boha Aššura panovník, což je typickým asyrským rysem. Těsné spojení panovníka s Aššurovým kultem možná mělo legitimizovat královskou moc. Pravým vládcem byl bůh Aššur, panovníci byli jeho zástupci na zemi. Měli tedy v kultu významné postavení (Pečirková 2000, 25–27). Velice zajímavá je zmínka v dedikačním nápisu oné aššurské ženy, jež

zmíněný předmět darovala za vlády božského Sargona, místodržitele Aššura (^dLUGALGIN, ÉNSI a-šur) (Grayson 1987, 46; A.o.35.1). Žbožštění panovníků je doloženo v jižní Mezopotámii, zvláště ve staroakkadské a urské říši (Král 2010, 84). Pro Asýrii je však naprosto neobvyklé a nenacházíme pro něj žádné racionální vysvětlení. Vzhledem k tomu, že Sargonovo jméno je psáno s božským determinativem jen v onom jednom dedikačním nápisu, nejednalo se pravděpodobně o ten typ zbožštění, který známe z jižní Mezopotámie.

O kultu a kultovních činnostech v Asýrii bychom toho mohli říct ještě hodně, ale museli bychom se opírat o pozdější doklady, které mnohdy pocházejí z ne-asyrského prostředí. Tím bychom se dopouštěli přílišného zevšeobecňování, které by zkreslovalo náš pohled na počátky asyrského náboženství. Nicméně můžeme říci, že díky dobře zachovalému aššurskému chrámovému inventáři lze pozorovat značné podobnosti s mladšími chrámy v Chafádží a Tell Asmaru (Ešnunně) na řece Dijále a s chrámem v Mari na středním Eufratu (Andrae 1938, 77; Andrae 1977, 111).

6. Smrt v rané Asýrii

S náboženstvím se pojí také představy o smrti a posmrtném životě. Obecně lze říci, že v Asýrii můžeme pozorovat prakticky totožné tendence, jako v Babylónii. Existovala víra v množství bohů a posmrtný život, který se odehrával v podsvětí. Doklady pro tyto představy pocházejí především ze středoasyrského a novoasyrského období. O starších obdobích nemáme mnoho informací. Ve vrstvách lokality Tepe Gaura, která leží nedaleko mnohem pozdějšího Dúr-Šarrukénu, bylo objeveno přes 300 pohřbů z pozdně chalkolitického období spadajícího do 1. poloviny 4. tisíciletí (vrstvy XIA/B až VIII). Vzhledem k relativně početnému vzorku lze zde pozorovat proměny pohřebních praktik. Obecně můžeme říci, že bylo užíváno 6 typů pohřbů. Četnost jednotlivých typů záleží na sociálním postavení, pohlaví a věku nebožtíka a vrstvě, ze které hrob pochází (Rothman a Peasnell 2002, 195).

Nás budou více zajímat hroby ze 3. tisíciletí. Těch máme bohužel o poznání méně. Pro 2. polovinu 3. tisíciletí je doloženo pouze devatenáct hrobů v Aššuru. Naše pramenná základna je tedy dosti omezená, což znamená, že naše závěry mohou být značně zavádějící. Co vlastně můžeme z oněch devatenácti hrobů vyčíst? Soudě dle nálezu v nich objevených lze je všechny datovat do doby staroakkadské či období III. dynastie z Uru. O poloze, ve které byli nebožtíci a nebožky do hrobu uloženi, nelze mnoho říci. Pouze ve dvou hrobech byl totiž skeleton zachován natolik, aby bylo možno polohu těla určit. V obou případech byla kostra v natažené poloze na zádech. Jednou směřovala hlavou k jihu, podruhé k jihozápadu (Haller 1954, 6).

O poznání lépe jsme na tom s pohřební výbavou. Té se nám v hrobech dochovalo poměrně značné množství. Nejedná se pouze o keramické nádoby, ale také o předměty z kovů, a to i těch vzácných. V sedmi hrobech byly nalezeny předměty ze stříbra, v šesti dokonce ze zlata. Obvyklejší byl bronz či měď. Pokud bychom k rozlišení

pohlaví nebožtíků použili některé principy, které užila Susan Polock při studiu urského pohřebiště, mohli bychom získat vzhledem k nízkému počtu hrobů poněkud zavádějící výsledky (Král 2012, 77). Susan Polock vychází z předpokladů, které se jeví jako dosti logické. Muži byli patrně uloženi k poslednímu odpočinku se zbraněmi (dýky, sekery,...) a některými typy šperků (korále). V hrobech žen lze předpokládat ozdoby do vlasů, hřebeny, srpkovité náušnice, náhrdelníky či jiné šperky. Někdy se může stát, že v hrobě jsou přítomny předměty typické pro muže i ženu zároveň (Charvát 2002, 172). Pokud bychom se pokusili tato pravidla aplikovat na oněch devatenáct aššurských hrobů, zjistili bychom, že čtrnáct z nich by mohlo patřit mužům, neboť obsahují zbraně. Z nich osm obsahuje také šperky. Dva chudé hroby obsahují pouze keramiku, takže na ně zmíněné pravidlo použít nejde. Některé hroby jsou ale dosti bohaté. Kromě šperků byly objeveny pozůstatky hudebního nástroje, pečetní válečky či závaží ve tvaru kachny. Pro nás je však zajímavější fakt, že v jednom z hrobů byly objeveny dvě lebky a v dalším dokonce pět lebek (Haller 1954, 6–9). Ostatky čtyř zesnulých jsou také v jednom bohatém staroasyrském hrobu. Snad jde o hrob muže a jeho rodinných příslušníků (Andrae 1938, 79–80; Andrae 1977, 115). Vzhledem ke špatnému stavu, v němž se dochoval nelze říci, zda se jedná o hromadný pohřeb či opakované užití jednoho hrobu. Pohřby více jedinců máme ale doloženy na nekropolích jižní Mezopotámie.

Fyzická podoba hrobu se zdá být poměrně uniformní. Obvykle se jednalo o šachtu v zemi, která měla dole na boku dutinu. V ní byl uložený nebožtík i se svojí výbavou. Nad hrobem či blízko něj bývalo malé ohniště, kde patrně probíhaly nějaké pohřební obřady (Andrae 1938, 79–80; Andrae 1977, 115). Tento způsob pohřbívání není typický jen pro pozdní 3. tisíciletí př. Kr., ale vyskytuje se i ve staroasyrském období. Svědčí o určité kontinuitě představ o posledních věcech člověka. Důsledkem je sporná datace některých hrobů. Jeden z nich, výkopci označený jako Ass. 20504, byl na základě pohřební výbavy dlouho datovaný do doby III. dynastie z Uru, ale později se odborníci přiklonili spíše k dataci do staroasyrského období (Král 2012, 76–77).

Přestože nemáme žádné písemné zprávy o raných asyrských představách o smrti, pohřební výbava přítomná v hrobech v nás vyvolává pocit, že obyvatelé severní Mezopotámie měli o smrti podobné představy jako jejich jižní sousedé, tedy že duše zemřelého odešla do podsvětí. Poněkud záhadná zůstávají ohniště nad hroby. Analogii lze nalézt snad ve zvířecích obětech, předpokládaných na raně dynastickém pohřebišti v Uru či v Kiši.

7. Teorie o počátcích asyrského náboženství

Základním cílem této studie je pokusit se nalézt odpovědi na tři otázky. Kdy a proč se rozšířil kult boha Aššura? Proč byl tak rozšířen kult Išтары? Jaká božstva byla v rané Asýrii uctívána? Na poslední otázku jsme již odpověděli. Zbylé dvě otázky jsou poněkud problematické, protože na ně není jednoznačná odpověď. Můžeme dojít k různým závěrům, ale jen těžko některý z nich spolehlivě prokážeme.

Na první zmíněnou otázku bychom získali odpověď, pokud bychom přijali Lambertovu teorii o počátku kultu boha Aššura (viz výše či Lambert 1983). Pokud opravdu došlo k nějaké formě zbožštění města, vysvětlovalo by to nepravdělnosti v užívání determinativů KI a DINGIR u jména Aššur. Také by se tím vysvětlovalo, proč byl Aššur zpočátku téměř bez atributů. Kdy k onomu zbožštění došlo? Vzhledem k problémům s datací nejstarších vrstev Aššurova chrámu postrádáme klíčový zdroj informací. První výskyt determinativu DINGIR u jména Aššur máme z doby III. dynastie z Uru, ale není vyloučeno, že existovaly i starší doklady. Zásadní otázkou je, proč ke zbožštění Aššura vlastně došlo. Vždyť ve městě Aššuru je od nejstarších dob doložen kult bohyně Išтары. Pokud by počátky Aššurova kultu spadaly do počátků jeho osídlení, měli bychom zde doklad dvou kultů v jednom místě, podobně jako tomu bylo v Uruku. Pravděpodobnější ale je, že kult Išтары byl v Aššuru dříve. Důvodů, proč se časem Aššurův kult stal tím hlavním, mohlo být více. Jako první nás samozřejmě napadnou důvody ideologické. Vládcům se možná chtěli upnout na božstvo, které nebylo spojeno s vlivem z jihu. Možná tím chtěli vyjádřit vlastní nezávislost. Bůh Aššur byl totiž čistě aššurskou záležitostí. Musíme mít ale stále na paměti, že staroasyrští vládcové nebyli žádní dobyvatelé, ale obchodníci.

Je ale možné, že všechno bylo trochu jinak. Jelikož počátky osídlení Aššuru nejsou příliš známé, otevírá se nám prostor pro různé úvahy. Město Aššur leželo na důležité obchodní cestě a jeho obchodní kontakty sahající do Babylónie, Anatolie, Sýrie, Íránu a dokonce i Afghánistánu (Král 2012, 67–69), zkrátka do celého Předního východu, mohly mít pro Aššur a jeho kulturu zásadní význam. Ve staroasyrském období obyvatelé Aššuru vytvořili malou obchodní osadu u města Káneš v Anatólii. Nebyla i v Aššuru nějaká, byť malá, skupinka obchodníků z jiných regionů? Ti by si totiž mohli s sebou přinést kult určitého božstva. Mohl to být Aššur, ale i Išтар, podle toho, odkud přišli. Řekněme, že to byl Aššur. Jeho jméno je zpravidla psáno slabičným přepisem. Mezopotamská hlavní božstva jsou ale velice často psána pomocí logogramů. Původ jména Aššur neznáme, takže je možné, že se jedná o božstvo z jiného regionu. Původně mohlo mít úplně jinou podobu. Vzpomeňme, jak jméno babylónského vládce Marduk-apla-iddiny II. bylo autory Bible změněno na Merodak-baladán. Je možné, že tito obchodníci město Aššur vlastně založili. Jeho poloha na útesu nad Tigridem z něj činí spíše strategické místo na obchodní trase, než zemědělskou osadu. Z malé osady se lehce mohlo stát město díky místním lidem, kteří chtěli obchodníkům nabídnout své služby (potravin, výrobky, stavební práce...). Usedlé místní obyvatelstvo by si jistě v nové osadě postavilo chrám. Jelikož by bylo relativně početné, mohlo by si dovolit i nějakou větší stavbu. Tomu by odpovídal starý chrám bohyně Išтары. Malá skupinka cizích obchodníků by měla naopak spíše menší svatyni, po níž nemusely zůstat žádné stopy. Daná osada by však byla důležitá díky jejich přítomnosti, což by se odrazilo v názvu daného místa. Politická moc by nicméně byla spíše v rukou místního obyvatelstva. Otázkou je, jaký byl původ vládce Ititiho a kam ho máme chronologicky

zařadit. Po dobytí Aššuru vládci Akkadu bylo bezpochyby potřeba zajistit jeho správu. Právě tehdy se elitou města mohli stát cizí obchodníci. Akkadští králové jistě stáli o výhody, které poskytovalo napojení na dálkový obchod a obchodníci jim je mohli zajistit. V akkadské říši byli dokonce i obchodníci z Meluchy, která ležela snad v údolí Indu (Charvát 1999, 233). Pokud jich bylo málo, mohli se relativně snadno asimilovat a nezanechat tak skoro žádné stopy své původní kultury. To málo, co po nich zbylo, nemusíme vůbec rozeznat. Zde se nám jistě vybaví nápis Azuzua, který po sobě zanechal dedikační nápis zmiňující boha Ba'al-SI-SI. Vzhledem k tomu, že jméno Azuzu patrně náleží k nějakému nám dosud neznámému jazyku a božstvo Ba'al-SI-SI také nelze jasně identifikovat, mohlo by se jednat o pozůstatek vlivu obyvatel, kteří do Mezopotámie přicházeli z jiných oblastí. V tomto případě se mluví o podhůří Zagru. V průběhu celých mezopotamských dějin existují četné doklady o přesunech obyvatel. Někteří z nich, například Kassité ve 2. tisíciletí př. Kr., se v Mezopotámii usadili, asimilovali a zanechali po sobě jen slabou stopu v podobě osobních jmen, několika málo božstev a některých termínů. S aššurskými obchodníky to mohlo být podobné. Poté co ve staroakkadském období získali politickou moc, jistě posílila i pozice božstva, které si přinesli ze své domoviny, tedy Aššura, a zároveň se oslabila pozice Išтары. Pokud by se to někomu zdálo nepravděpodobné, vzpomeňme například na židovské obchodníky, kteří se ve středověku dostali do nejrůznějších koutů Evropy a často přijali jazyk obyvatel, se kterými žili. Jejich víra nicméně pocházela z tisíce kilometrů vzdáleného Izraele. Proč by se tedy něco podobného nemohlo uskutečnit i o několik století dříve?

Ideologický koncept, kdy božstvo je pravým vládcem a panovník-člověk je pouze jeho zástupcem, je pro Mezopotámii nezvyklý, takže i on může pocházet z domoviny obchodníků. Stejně tak i staroasyrské státní uspořádání, v němž byla moc rozdělena mezi panovníka-velekněze, městské shromáždění a úředníka *límu*. V odlišném chápání státnosti se ještě dlouho mohl projevat náboženský vliv tradice oblasti, z níž kult boha Aššura vycházel. Jelikož si elita Aššuru bezpochyby zakládala na svých obchodních kontaktech, neprojevovaly se u ní dobovačné sklony. Terminologie panovnické titulatury je však přejatá z kultury, která Asýrii dala písmo, tedy z jižní Mezopotámie. Proto byl Aššur označován jako LUGAL (tj. král) a panovník byl ÉNSI (tj. správce či místodržící). Na tuto hierarchii byli vládci Aššuru zvyklí z dob nadvlády akkadské říše. Nepravidelnosti v používání determinativů určujících místa a božstva lze vysvětlit poměrně prostě. Panovníci přeci užívali titul z dob staroakkadské dynastie. Označovali se prostě jako správci města Aššuru, aniž by vždy dodávali, že vládcem je bůh Aššur. Proto mohli užívat determinativ KI. Ten vyjadřoval prostě jen vymezení oblasti, kterou daný člověk spravoval. Dokládala by to například titulatura Ilu-šummy, kterou lze přeložit jako „správce města Aššuru, miláček boha Aššura a Išтары“ (ÉNSI a-šu-ur^{ki}, na-ra-am^a-šur^ù INANNA) (Grayson 1987, 15; A.o.32.1). Užívání determinativu DINGIR místo determinativu KI pak mohlo posloužit v dobách, kdy bylo potřeba podpořit legitimitu vlády zdůrazněním spojení s kultem hlavního božstva. Tuto myšlenku bohužel poněkud

podkopává fakt, že Asyřané někdy přísahali při městu a vládcem, zatímco Babylóňané při městském bohu a vládcem. Nabízí se nám několik vysvětlení. Za prvé, městem může být myšlena městská rada a vládcem bůh Aššur. Za druhé, přísaha při městu nás odkazuje na boha Aššura, který je jeho pravý vládce. Tehdejšími obyvatelům to mohlo být jasné, neboť v daném prostředí žili. Třetí možností je, že naše teorie je mylná a měli bychom se přiklonit k teorii Lamberta, který obhajuje myšlenku zbožštění města Aššuru. Tomu by nasvědčoval i fakt, že Aššur nemá v počátku skoro žádné atributy. Absence atributů by šla snad vysvětlit vytržením božstva z původního kulturního kontextu. Pokud by kult Aššura pocházel z nějakého horského prostředí, kde by byl spojován s nějakou horou, v Asýrii by tento aspekt byl spíše v pozadí, protože tam mnoho hor není. Sice tam jsou některé horské hřebeny, jako třeba Džebel Maqlúb, ale jinak je Asýrie spíše rovinatou krajinou. Aššur byl ale založen na vyvýšeném místě nad řekou, což nemuselo mít jen strategické důvody, ale rovněž tam mohly hrát úlohu nějaké náboženské motivy.

Jak do celé této teorie začlenit Ninive a tamní kult Šaušky-Išтары? O dění v Ninive nemáme skoro žádné doklady. Zdá se, že v době III. dynastie z Uru se tam začal projevat vliv Churritů. Jelikož bylo Ninive osídleno již od pravěku, jistě tam bylo i nějaké místo spojené s kultem. Vzhledem ke kultu bohyně Šaušky, která je ztotožňována s Ištarou, a vzhledem k Šamši-Adadovým zmínekám o Ištarině chrámu se máme důvod domnívat, že Ninive bylo po dlouhou dobu spojováno s kultem bohyně lásky, vášně, sexu a války. Její jméno se mohlo lišit, ale základní koncept se patrně neměnil. Lid, který osídlil město Aššur, mohl být s kultem Išтары z Ninive seznámen. Mohl přímo pocházet z oblastí, které spadaly do sféry náboženského vlivu dané svatyně. Vypovídalo by to o rozšíření oblíbenosti kultu Išтары v severní Mezopotámii.

Tyto naše teorie nelze ovšem nijak doložit. Jsou založeny na logických úvahách, analogiích s jinými kulturně-historickými jevy a pramenech pocházejících z nejstarších období Asýrie. Kvůli nedostatečné pramenné základně nemůžeme sice naše teorie spolehlivě prokázat, nelze je ale ani jednoznačně vyvrátit. Bylo by nesprávné zavírat oči před novými myšlenkami.

Použité zdroje

ANDRAE, Walter (1938): *Das wiedererstandene Assur*. Leipzig: J.C. Hinrichs Verlag.

ANDRAE, Walter (1977): *Das wiedererstandene Assur*. München: Verlag C.H. Beck.

BÄR, Jürgen (2003): Sumerians, Gutians and Hurrians at Assur? A Re-examination of Ishtar Temples G and F. *Iraq*, roč. 65, č. 1, s. 143–160.

EDZARD, Dietz Otto a KAMMENHUBER, Annelies (1972–1975): Hurriter, Hurritisch. In: Edzard, Dietz (ed.): *Reallexikon der Assyriologie: Band 4 Ha-a-a – Hystaspes*. Berlin – New York: Walter de Gruyter, s. 507–514.

FORRER, Eckhard (1932): Arbailu. In: Ebeling, Erich a Meissner, Bruno (eds.): *Reallexikon der Assyriologie: Band 1 A – Bepaste*. Berlin: Walter de Gruyter, s. 141–143.

GRAYSON, Kirk (1987): *Assyrian Rulers of the Third and Second Millennia BC (To 1115 BC) [The Royal Inscription of Mesopotamia, Assyrian Periods]*. Toronto – Buffalo – London: University of Toronto Press.

HALLER, Arndt (1954): *Die Gräber und Gräfte von Assur*. Berlin: Mann.

- HALLO, William (1956): Zāriqum. *Journal of Near Eastern Studies*, roč. 15. č. 1, s. 220–225.
- HEINRICH, Ernst (1982): *Die Tempel und Heiligtümer im Alten Mesopotamien*. Berlin: Verlag Walter de Gruyter.
- CHARVÁT, Petr (1999): Meluchcha. In: Prosecký, Jiří a kol.: *Encyklopedie starověkého Předního východu*. Praha: Libri, s. 232–233.
- CHARVÁT, Petr (2002): *Mesopotamia before History*. London – New York: Routledge.
- CHARVÁT, Petr a NOVÁKOVÁ, Nea (1999): Chrám. In: Prosecký, Jiří a kol.: *Encyklopedie starověkého Předního východu*. Praha: Libri, s. 140–142.
- KLENGEL-BRANDT, Evelyn (1978): *Die Terrakotten aus Assur im Vorderasiatischen Museum Berlin*. Berlin: VEB Deutschen Verlag der Wissenschaften.
- KLENGEL-BRANDT, Evelyn (1979): Some Remarks of the Earliest History of the Assur Temple in Assur. *Sumer*, roč. 35, č. 1, s. 392–393.
- KLENGEL-BRANDT, Evelyn (1995): Altar in the shape of a house. In: Harper, Prudence Olivier a kol.: *Assyrian Origins: Discoveries at Assur on the Tigris*. New York: Metropolitan Museum of Art.
- KRÁL, Pavel (2010): Naram-Sin's deification. In: Šašková, Kateřina, Pecha, Lukáš a Charvát, Petr (eds.): *Shepherds of the Black-headed People: The Royal Office vis-à-vis godhead in ancient Mesopotamia*. Plzeň: Západočeská univerzita v Plzni, s. 75–87.
- KRÁL, Pavel (2012): *Počátky asyrské kultury*. Nepublikovaná diplomová práce – Západočeská univerzita v Plzni – Fakulta filosofická.
- LAMBERT, Wilfred (1983): The God Aššur. *Iraq*, roč. 45, č. 1, s. 82–86.
- LARSEN, Mogens Trolle (1976): *Old Assyrian City-State and its Colonies*. Copenhagen: Akademisk Forlag.
- LEWY, Julius (1938): Notes on Pre-Hurrian Texts from Nuzi. *Journal of the American Oriental Society*, roč. 58, č. 3, s. 450–461.
- OATES, David (1968): *Studies in the Ancient History of Northern Iraq*. London: Oxford University Press.
- PEČÍRKOVÁ, Jana (1999): Asýrie. In: Prosecký, Jiří a kol.: *Encyklopedie starověkého Předního východu*. Praha: Libri, s. 40–41.
- PEČÍRKOVÁ, Jana (2000): *Asýrie. Od městského státu k říši*. Praha: Academia.
- PROSECKÝ, Jiří (1999a): Aššur. In: Prosecký, Jiří a kol.: *Encyklopedie starověkého Předního východu*. Praha: Libri, s. 42.
- PROSECKÝ, Jiří (1999b): Bél, Bélet. In: Prosecký, Jiří a kol.: *Encyklopedie starověkého Předního východu*. Praha: Libri, s. 52–53.
- PROSECKÝ, Jiří (1999c): Dagán. In: Prosecký, Jiří a kol.: *Encyklopedie starověkého Předního východu*. Praha: Libri, s. 64.
- PROSECKÝ, Jiří (1999d): Inanna. In: Prosecký, Jiří a kol.: *Encyklopedie starověkého Předního východu*. Praha: Libri, s. 146–147.
- PROSECKÝ, Jiří (1999e): Iškur. In: Prosecký, Jiří a kol.: *Encyklopedie starověkého Předního východu*. Praha: Libri, s. 152.
- READE, Julian (2000): Ninive (Nineveh). In: Edzard, Dietz (ed.): *Reallexikon der Assyriologie: Band 9 5/6 Nimrūd – Ninlil*. Berlin – New York: Walter de Gruyter, s. 388–433.
- ROTHMAN, Mitchell a PEASNALL, Brian (2002): *Tepe Gawra: The Evolution of Small, Prehistoric Centre in Northern Iraq*. Philadelphia: University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology.
- SALLABERGER, Walther a WESTENHOLZ, Aage (1999): *Mesopotamien – Akkade-Zeit und Ur III-Zeit*. Freiburg: Universitätsverlag Freiburg.
- VEENHOF, Klaas (2000): Ninive 5. Akkadische und altassyrische Periode. In: Edzard, Dietz (ed.): *Reallexikon der Assyriologie: Band 9 5/6 Nimrūd – Ninlil*. Berlin – New York: Walter de Gruyter, s. 433–434.
- WEIDNER, Ernst (1945–1951): Subaräische Gottheiten im assyrischen Pantheon. *Archiv für Orientforschung*, roč. 15, č. 1, s. 82–84.

WESTENHOLZ, Joan Goodnick (2004): The Old Akkadian Presence in Nineveh: Fact or Fiction. *Iraq*, roč. 66, č. 1, s. 7–18.

WILHELM, Gernot (1982): *Grunzüge der Geschichte und Kultur der Hurriter*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.

ZIEGLER, Nele (2004): The Conquest of the Holy City of Nineveh and the Kingdom of Nurrugûm by Samsi-Addu. *Iraq*, roč. 66, č. 1, s. 19–26.

Summary

Assyria is usually considered the northern part of Mesopotamia. Although the Assyrian culture is very similar to the Babylonian culture, their origins are different. The roots of Assyrian culture are younger. The history of Assyria in the 3rd millennium BC is obscure. Akkadian, and consequently Ur III empires, tried to have political control over Assyria during the second half of the 3rd millennium BC. This period we can call the Early Assyrian period. We have better information on Assyria during the Old Assyrian Period (first half of the 2nd millennium BC). Assyria consisted of several city states at that time (Ashur, Urbilum, Nurrugum with the city Nineveh).

As for our sources of information, we may use written and archaeological sources. We keep at our disposal some few cuneiform inscriptions that mention some deities, mainly Ashur and Ishtar. The texts don't deal directly with the Assyrian religion. Nevertheless, they are useful to us. We can classify them mainly as royal inscriptions. The names of gods are usually part of titles of Old Assyrian rulers. Sometimes we have a reference to a dedication of a subject or building of a temple. As regards the archaeological sources, we must mention at least the Ishtar Temple in Ashur. It is well preserved because the temple was felled by fire. A lot of cultic temple equipment was found in situ.

The cult of the main Assyrian god, Ashur, isn't well documented until the end of the 3rd millennium BC. The oldest layers of Ashur Temple aren't clearly dated, because they aren't well preserved and there were only a few artifacts found. It is possible that the cult of Ashur is older, because the name of the god was already known as a toponymy around the middle of the 3rd millennium BC. With regard to the confusion of determinatives labeling place or deities with the name Ashur during oldest periods of Assyrian history, we can assume that the origin of Ashur's cult went back to the period of the Akkadian empire. However, the god Ashur was known as the chief god of the city state Ashur as late as the Old Assyrian period.

The cult of Ishtar in Ashur is well known first and foremost thanks to the Ishtar Temple which had its origin already in the Early dynastic period. It could seem that Ishtar was the major deity in early Ashur, but it isn't sure because of our incoherent knowledge of this period. It is interesting that Ishtar was most likely venerated also in Nineveh for a long time, although she was called by the Hurrian name Shaushka in the late 3rd millennium BC.

Other than Ashur and Ishtar, we know other deities from Assyria. Unfortunately, they are generally poorly documented. We know almost nothing about Ba'al-SI-SI and Amurru. Most references to different deities come from the time of Shamshi-Adad I, who changed the traditional Old Assyrian ideology.

It seems on the basis of inventory from the Old Ishtar Temple that the cultic life was similar to later Assyrian and Babylonian customs. An Image of a deity was placed in the temple and the priesthood took care of this deity. They particularly prepared the offers (killed animals, food, aromatic substances). The ruler of the city Ashur was the main priest of the god Ashur. This was characteristic for Assyria from Old Assyrian times. Common people could take part in the cult by means of a dedication of something to a deity.

Theories of Ashur's origin are based on accessible information. Nevertheless, it is difficult, or maybe impossible, to verify them. One old theory says that the god Ashur arose through the deification of the city Ashur. This theory explains the confusion of determinatives for place or deities at the name Ashur and also the absence of epithets in the beginning of his cult. Another theory assumes that the cult of Ashur could come into northern Mesopotamia from another region through long distance trade. The tradesmen became elite thanks to the importance of the connection with distant regions. The significance of the god Ashur grew together with the significance of the tradesmen who assimilated in Assyria.

Ivan Ramadan

Internalismus a externalismus v historiografii arabsko-islámské vědy se zaměřením na medicínu

Abstract

This paper is concerned with the internalism/externalism issue as reflected in the historiography of medieval Arabic/Islamic science with focus on medicine. The introductory part touches on the theoretical aspects of the internalist/externalist debate; it looks at the internalist/externalist dichotomy, discusses the gradual shift to the eclectic approach and traces the current trends in terms of approaches to the study of the history of science in general. The main part of the paper is devoted to analyzing and assessing some selected articles and publications on medieval Arabic/Islamic science and medicine with view to the internalist/externalist approaches used by their authors. The conclusions drawn reveal the prevalence of the internalist approach in works written in the more distant past, while most of the current studies, especially those authored by Western scholars, reflect the impact of the social history of science with its specific methods.

Key words: internalism, externalism, Arabic/Islamic science, medicine, historiography, medieval

1. Úvod

Předmětem studie je problematika externalismu a internalismu jako odlišných metodologických přístupů k historiografii středověké arabsko-islámské vědy se zaměřením na medicínu. Úvodní kapitoly práce se zabývají teoretickými aspekty debaty mezi